

Bernt Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon I-II*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2002.

Karadeniz ağızları, Anadolu ağızları içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Yüzyıllar boyunca göç alan bu bölge, fizikî şartları sebebiyle ağız özelliklerini korumuş ve bünyesinde birçok arkaik unsurları günümüze kadar getirmiştir. Ayrıca Orta ve Doğu Karadeniz, bu arkaik unsurları yanı sıra farklı etnik grupların yüzyıllarca birlikte yaşadığı bir bölge olarak çeşitli ağız özelliklerini bünyesinde barındırmıştır.*

Doğu Karadeniz ağızlarında önemli bir yere sahip olan Trabzon ağızlarını Norveçli Türkolog Bernt Brendemoen incelemiştir. Bu çalışmanın yayımlanması yıllardır bekleniyordu. Brendemoen, beklenen araştırmasını, meslek hayatı boyunca edindiği bilgi ve birikimlerini bir araya getirerek “Trabzon Türkçe Ağızları” biçiminde çevirebileceğimiz bir adla, iki cilt hâlinde nihayet yayımladı. İlk ciltte inceleme, ikinci ciltte ise bölgeden derlenen metinler yer almaktadır.

Araştırmacı, birinci ciltte daha çok Trabzon ağızlarının fonolojisi üzerinde durmuştur. Yöre ağzının şekil bilgisi, cümle bilgisi ve sözlük bilgisi özelliklerine fazla değinmemiştir. Yazar daha önce birçok makalesinde ve çalışmasında bu özellikleri incelemesi sebebiyle bunların üzerinde durmadığını belirtir.

Kitap on bölümden müteşekkildir: 1. Introduction (13-48) 2. Phonemic Analysis (49-112) 3. Morphophonology (113-167) 4. Phonological Mechanisms (168-220) 5. Classification of the Dialect (221-236) 6. The Relationship of the Trabzon Dialects to Neighbouring Dialects and to West Rumelia (237-248) 7. The Diachronic Stratification of the Trabzon Dialects (249-264) 8. Substrate or not? (265-281) 9. The History of Turkization of Trabzon (282-300) 10. Conclusion (301-302). Bu bölümler haricinde Bibliography (303-319), İngilizceye çevrilmiş olan metinlerin bulunduğu kısım (320-340) ve Spectrograms (343-346) vardır.

İlk bölümde, araştırmanın amacı, bölgenin coğrafi özellikleri ve etnik yapısı, çevriyazı işaretleri gibi çalışmayı anlamamıza yarayacak ön bilgiler verilir. Brendemoen, bu çalışmanın üç amacı olduğundan bahseder. Birincisi ve en önemlisi, yöre ağzının eşzamanlı ve artzamanlı olarak diğer Anadolu ağızlarından ayrılan özelliklerini izah etmek. İkincisi, Ortaçağdan bu yana Türkleşen bölgenin diğer dillerle ilişkisini ve etkileşimleri ortaya koymak. Üçüncüsü ise, toplanan metinlerle yörenin folklor, tarih ve geleneklerine ışık tutmak.

Brendemoen’e göre birçok arkaik unsuru korumuş olan Trabzon ağızları kısmı olarak Rize’de de karşımıza çıkar. Yazar, özellikle Çepni ağzının arkaik özellikler bakımından oldukça zengin olduğunu belirtmektedir.

Brendemoen, bölgede Türkçenin ilk olarak 14. yy.da görülmeye başladığını söyler. Bu tarihten sonra özellikle Rumlar başta olmak üzere farklı etnik gruplarla yoğun ilişkiye geçilmesi, beraberinde aşırı iki dilliliği ve diller arası etkileşimi getirmiştir. Bunların yanında aynı durum Anadolu’nun birçok bölgesinde karşımıza çıkar. Ancak Karadeniz

* Burada tanıtip değerlendireceğimiz eserle birlikte, yine Karadeniz yöresine ait Ordu ılı ve bu ile bağlı Aybastı ilçesi yöresiyle ilgili yayımlanan ıkı çalışmayı da burada anmak gerekir:

Necatı Demı, *Ordu ılı Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 2001

Mehmet Aydın, *Aybastı Ağzı (İnceleme – Metın – Sözlük)*, TDK Yayınları., Ank 2002.

sahili, diğer bölgelerden farklılık arz eder. Çünkü diğer bölgelerde daha çok Türkçenin etkisinde kalan yabancı diller, Karadeniz’de Türkçe üzerine baskın (dominant) durumdadır. Bunu bölgenin tarihî, sosyal ve coğrafi yapısıyla izah etmek mümkündür. Özellikle coğrafi yapı bölgede doğu ile batı arasında yerleşim, kültür ve köy yapıları bakımından belirgin farklara sebep olmuştur. Bölgenin kapalı bir kutu gibi ve diğer yörelerle iletişimini sağlayacak geçit ve yolların çok sınırlı olduğunu görmekteyiz. Bu coğrafi izolasyon sonucu ortaya çıkan durumu Brendemoen ve birkaç araştırmacı “yerellik” (localizm) olarak izah eder.

Brendemoen, bölgenin ağız yapısını oluşturan etnik ve dil yapısına da değinir. Özellikle bir zamanlar bölgede baskın dil olan Rumca, bunun yanında Ermenice ve diğer komşu dillerin yöre ağzının oluşumundaki muhtemel rollerini ortaya koymaya çalışır. Bunların yanında Osmanlı döneminde bölgeye göç eden başta Kafkas kavimleri olmak üzere çeşitli etnik gruplardan da bahseder. Brendemoen, Trabzon yöresinde meydana gelen ağzın, özellikle Rumcadan etkilendiğini gerek bu kitabında gerekse çeşitli makalelerinde ortaya koymuştur. 1923’e kadar bölgede oldukça yoğun bir şekilde Rum nüfusu göze çarpar. Bölgede, Rumca konuşan birkaç köy de vardır. Ancak bu dialektler ölçünlü Rumcadan anlaşılamayacak derecede uzaklaşmıştır.

Ermenice de, yörede, Türkçenin etkileşimde bulunduğu dillerden birisidir. Yazar, Osmanlı vergi defterlerine bakarak bölgede yaşayan Ermeni aileleri gösterir. Ayrıca yörede “*Hemşinli*” olarak adlandırılan insanlardan bazılarının eskiden Ermenice konuştuğunu söyler. Bu arada birkaç Ermenice yer isiminden de söz etmektedir.

Brendemoen, bu bölümleri müteakiben bölge üzerine yapılan çalışmaları ayrıntılı olarak anlatır ve derlediği metinlerden bahseder. Yazar, metinleri 1978-79 yıllarında derlemiştir. 54 numaralı metin ise 1994’te derlenmiştir. Bu bölümde metinlerin nasıl derlendiği ve içerdiği konular açısından ayrıntılı bilgilere ulaşıyoruz. Ayrıca kitabın her bölümünün içeriği konusunda da bilgi verilmiştir.

Yazar fonetik incelemesini yaparken Prague okulundan etkilenmiştir. İncelemelerinde Tribetzky ve Jakobson’un teknik olarak önemli bir etkisi vardır. Fonetik incelemede takip ettiği metodu “*yapısalcılık*” olarak tanımlar. Bu kısımdan sonra ise incelemeye temel olacak bilgiler verilir. Transkripsiyon, dialektolojik metod, kullanılan işaretlerin anlamları gibi. Birinci bölümün sonunda ise Trabzon haritası verilmiştir.

Fonetik tahlil ikinci bölümde yapılır. Bu bölümde bizim yaptığımız incelemelerden epeyce farklı bir inceleme yoluna gidilmiştir. Brendemoen, ünlüleri dar (high) ve geniş (low) olarak sınıflandırır. Ünlülerle ilgili yaptığı çizelgeyi de bu sınıflamaya göre yapmıştır. a, â, ä, ö, o ve o harfleri geniş seslerdir. Özellikle a ve â en geniş sesler olarak gözümüze çarpar. Ortada ise e, e, û ve e harfinin yuvarlak şekli bu kısımda bulunur. Dar ses olarak sınıflandırılan bölümde ise i, ü, ı, u, ı, u ve i-ı harflerinin yuvarlak şekilleri bu bölümde yer alır. Aslında bu sınıflama fonetik ve morfolojik tahlilin temelini oluşturur. Ayrıca fonetik tahlilin yapıldığı bölümde Brendemoen, sesleri tanımlayarak bunların oluşum şartlarını da izah etmeyi ihmal etmez. Bu kısımda karşımıza çıkan bir diğer husus ise, Anadolu ağızları noktasında ilk defa Zeynep Korkmaz tarafından varlığı ispat edilen uzun ünlüler bölümüdür. Brendemoen, fonetik sebeplerle oluşan uzun ünlüleri izah ettikten sonra yöre ağzında karşımıza çıkan birincil uzun ünlüleri göstermiştir. Birincil uzun ünlüleri Of/Çaykara ve Çepni ağzı olmak üzere iki kısımda inceler. Brendemoen, bu uzunlukların arkaik özellikler olduğundan bahseder.

Fonetik tahlilin ikinci kısmında ise ünsüzler incelenir. Yöre ağzında karşılaşılan ünsüzler ve bunların söyleyiş özellikleri, yine ölçünlü dilden farklı olarak karşımıza çıkan

ünsüzler de ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bununla beraber belirli özelliklere sahip ünsüzler ve bunların tespit edildiği yerler, yöre haritası üzerinde gösterilmiştir.

Kitabın üçüncü bölümünde ise morfofonolojik tahlil yapılır. Ancak bu inceleme fonetik tahlildeki ünlü ve ünsüz sınıflandırmasına dayanan bir tahlildir. Ekler geniş ünlülü ve dar ünlülü olarak sınıflandırılarak bunların özellikleri ayrıntılı olarak anlatılır. Ayrıca belirlenen eklerin farklı şekilleri ve hangi bölgelerde görüldüğü haritalarda gösterilmiştir. Böylece yöre ağzının kısmî olarak sınıflandırılması da yapılmıştır.

Dördüncü bölüm, kitabın en ilgi çekici bölümlerinden birisidir. *Phonological Mechanisms* adlı bu kısımda araştırmacı seslerin adeta sistemini ortaya koyar. Seslerin birbirleriyle ilişkisi sonucu ortaya çıkan durumları ve diğer dillerin yöre ağzındaki ses sistemi üzerindeki etkilerini, aynı zamanda arkaik unsurların bölge ağzındaki yansımalarını inceler. Ayrıca bu kısım yöre ağzının sınıflandırılması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Sınıflandırmayı teşkil edecek olan sistematik özellikler bu kısımda anlatılır.

Beşinci bölümde Brendemoen, Trabzon ağızlarını sınıflandırır. Bu ağızları sınıflandırırken ölçü olarak kullanılabilen parametreleri ele alır. Ağızları fonoloji ve morfofonoloji alanına ait 14, morfoloji ve sözdizimi alanına ait 7 ayrı parametreye göre sınıflandırır. Bu durum ağızlar arasındaki farkları ve benzer noktaları görme açısından araştırmacıya oldukça kolaylık sağlamaktadır. Daha sonra ağızlar, harita üzerinde de ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Bu verilere göre Trabzon ağzı dört alt ağzdan meydana gelir. Bunlar: 1. İyidere ağzı, 2. Of / Trabzon ağzı (Sürmene'nin de bir kısmı bu ağız grubuna dahildir) - Maçka/Vakfıkebir ağzı (Çepni ağzı hariç) 3. Sürmene / Araklı / Arsin / Yomra ağzı 4. Çepni ağzı.

Altıncı bölümde Trabzon ağzı çevre yöre ağızlarıyla karşılaştırılmış ve sadece Trabzon yöresinde karşımıza çıkan özellikler belirtilmiştir. Bu özelliklerin, kısmî olarak Rize, Giresun ve iç bölgelerde de görüldüğünden söz edilmiştir. Ayrıca, bu bölümde Balkanlarda Batı Rumeli Vidin ağzı da karşılaştırmaya dahil edilmiştir. Bu konuda Németh'in görüşleri önemlidir. Batı Trakya'daki Türk ağızları ile Trabzon ve yöresi ağzının benzerliğinden bahsedilmiş ve bunun sebebi olarak da Batı Trakya Türklerinin atalarının kuzey-doğu Karadeniz'den Batı Trakya'ya göç etmiş olmaları ihtimali gösterilmiştir. Brendemoen, bu konuyu araştırmasında detaylı olarak tartışmıştır.

Yedinci bölümde yöre ağzında karşımıza çıkan arkaik unsurlar ayrıntılı bir biçimde incelenerek bu arkaizmin tarihsel dönemlerdeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Anadolu ağızlarının genel gelişimden öte, izolasyon sonucu Trabzon ağızlarındaki varlığını sürdüren arkaik unsurların hangi yüzyıla ait olduğu da belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece daha önceki bölümlerde bahsedilen bilgiler pekiştirilmiştir. Ayrıca bu bölümde özellikle Kuzey Anadolu ağızlarında karşımıza çıkan Kıpçakça etkiler incelenmiştir.

Brendemoen, sekizinci bölümde diller arası etkileşimin Trabzon ağzında geldiği seviyeyi ve bu etkileşimin nasıl olduğunu inceler. Özellikle Trabzon ağzındaki bazı izah edilemeyen hususların, diğer dillerin etkisiyle meydana geldiğini iddia eder. Yöredeki Müslüman ve Ortodoks nüfus arasında meydana gelen iki dillilik ve bunun diller üzerindeki etkileri ortaya koyar.

Yazar, dokuzuncu bölümde Trabzon'un Türkleşme sürecini ele alır. Yöreye yerleşen ilk Türklerden, Kıpçak göçlerine, Oğuz Türklerinden Akkoyunlu devletine kadar gerek göç gerekse din değiştirme yoluyla yavaş yavaş Türkleşen yöreyi anlatır. Çeşitli tarihlerdeki Hristiyan ve Müslüman nüfus oranlarını verir. Böylece yörede karşımıza çıkan dil etkileşiminin sebepleri ve boyutları hakkında bilgiler tarihsel olarak temellendirilir.

Kitabın en son bölümü olan onuncu bölümde sonuçlar (301-302) ortaya konulmuştur. Bu bölümde yazar bulgularının kısa bir özetini yapar ve daha sonraki çalışmalar için yeni önerilerde bulunur. Bu kısımdan sonra ise kaynakça bölümü (303-319) ve çeşitli metinlerin İngilizce çevirileri (320-340) vardır. Kitabın en ilgi çekici bölümü ise seçilen dört cümlenin ses laboratuvarlarında incelenmiş olan ses grafikleridir (343-346). Seslerin titreşimleri ve vurgu gibi unsurları bu grafiklerde çok açık olarak görebilmekteyiz.

Brendemoen, bu çalışmasının ikinci cildine yöre ağzından derlediği metinleri almıştır. Metinler, içindekiler bölümünde sayfa numaralarıyla birlikte gösterilmiştir. Toplam 139 metin vardır. Bu metinlerin derlendiği yerler haritada da gösterilmiştir. Gördüğümüz kadarıyla Brendemoen, Trabzon'un hemen hemen her yerinden derlemeler yapmıştır. Köylerin şimdiki isimleri yanında eski isimlerini de belirtmiş, derleme yaptığı kişilerin yaşlarını ve isimlerini de yazmayı ihmal etmemiştir. Kaynak kişilerin, özellikle yaşlı ve ağız özelliklerini yansıtan kişiler olmasına dikkat etmiştir. Yazar, metinlerde kullanılan transkripsiyon işaretlerini de tanımlamıştır. Hemen hemen her konuda derleme yapılmıştır. Kelime hazinesinin zengin olmasının yanında bazı morfolojik unsurları tespit etme noktasında farklı konularda derlenmiş metinlerin önemi göz ardı edilemez. Metinler 5 aralıklı satırlara bölünmüştür. Ayrıca metinlerde birim olarak cümle değil duraklar esas alınmıştır. Metinlerdeki konuşmalara ilişkin açıklama gerektiğinde, her metnin sonuna gelecek şekilde dipnotlarla gerekli bilgiler verilmiştir. İkinci ciltte toplam 280 sayfalık derleme metin yer almaktadır.

Sonuç olarak, Brendemoen, Trabzon ağzını yapısalcı bir anlayışla incelemiş ve bu sahada önemli ve ilgi çekici çalışmalardan birini vücuda getirmiştir. Ancak yöre ağzının morfolojik, sentaks ve özellikle de leksikal olarak daha ayrıntılı incelemelere ihtiyacı vardır. Ayrıca yöre ağzının bugünkü durumu da bir merak konusudur. Modernleşme süreci içerisinde yöre ağzının ne kadar değişime uğradığını araştırmak ağız araştırmaları açısından önemlidir.

Mehmet Dursun ERDEM
mdursunerdem@hotmail.com